

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

Əlyazması hüququnda

KAZIM ƏSGƏR OĞLU XODADOUST

**ƏBUBƏKR ƏL-ƏXƏVEYNİ BUXARAYİNİN “HİDAYƏTÜL-
MÜTƏLLİMİN FİT-TİBB” ƏSƏRİ VƏ ONUN TİBB
ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU**

İxtisas: 5506.00 – İxtisaslaşdırılmış tarix

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2013

Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Tərcümə və informasiya" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Fərid Urxan oğlu Ələkbərli

Tarix üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər:

Məhəmməd Rza Heydər oğlu Ərdəlan

Tibb üzrə elmlər doktoru, professor

Cavid Əhməd oğlu Qasımov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsi

Müdafiə 26 oktyabr 2013-cü il tarixdə saat ___-da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.211 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/D.01.211 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat "___" _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

B/D.01.211. Dissertasiya Şurasının elmi katibi:

E.A.ŞIXƏLİYEV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktualığı. Tarix keçmişdə yaşananları və baş verənləri gələcək nəsillərə göstərən, keçmişdəki hadisələrdən ibrət dərsi almaq üçün fürsət yaradan, nəticə etibarlı ilə yaxşını pisdən və gözəlliyi çirkinlikdən ayıran bir güzgüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, tarix son dərəcə diqqətə layiq elmlərdəndir. Tibb və tarix elmi bəşəriyyətin ən qədim elmləri sırasındadırlar. İnsan tarix boyu var qüvvəsi ilə çətinliyi və üzləşdiyi problemləri özündən uzaqlaşdırmağa çalışıb. Tibbin tarixi də elə o anlardan başlayır. Ağrıları və xəstəlikləri özündən və başqalarından uzaqlaşdırma bilən ilk şəxslər təbib və ya həkim adlandırıldılar. Məhz buna görə də tibb elmi bütün bəşəriyyətin irsidir.¹

Qədim zamanlardan indiyə qədər tibb sahəsində əldə olunan nailiyyətlər, eləcə də uzun sürən təcrübələr sayəsində əldə olunan biliklər nəsildən-nəslə ötürülmüş və bu sahədə bir çox dahi təbiblərin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Müasir dövrdə el arasında hələ də qədim təbabət üsullarından istifadə olunur və bu üsullar öncə qeyd etdiyimiz kimi bir nəsildən digərinə ötürülür. Məhz bu üsullar ənənəvi təbabət adlandırılır. Ənənəvi təbabət Mesopotamiya bölgəsində yaranıb və öz əhəmiyyətinə görə ilahi tərəfindən insana bəxş edilmiş ən geniş elm xəzinəsinin bir hissəsidir. Ənənəvi təbabət, ümumi ifadədir və Çinin ənənəvi təbabəti, Hindistanın Ayuruday təbabəti və yunanların ənənəvi təbabət metodlarına, eləcə də müxtəlif aborigen tayfaları arasında yayılan təbabət üsullarına şamil olunur. Ənənəvi təbabətdə istifadə olunan dərmanlar, müalicəvi bitkilər, heyvan və mineral mənşəli preparatlar, eləcə də qeyri-dərman vasitələrinə (yandırmaqla, masajla və psixoloji üsullarla) şamil edilir.² Tibb – ərəb dilində müalicə, xəstəliyin sağaldılması, fiziki və psixoloji yol ilə müalicə, eləcə də sehr və cadudan yararlanmaqla xəstəliyin sağaldılması anlamını daşımışdır.³ İbn Sina “Qanun” kitabının başlanğıcında deyir: “Tibb mərifətin bir budağıdır, sağlam və xəstə vaxtlarda insan bədəninə nəzarət edir. Məqsəd bundan ibarətdir ki, lazımi vasitələrdən istifadə etməklə sağlamlığın

¹The promotion and development of traditional medicine – “Report of a WHO Meeting”. WHO Report series, No 622, Switzerland, 1978

²“WHO Traditional medicine strategy 2002-2005”. Geneva, 2002

³1386، شهیدی، ج، فر هنگ دهخدا، ناشر: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ،

qorunması və xəstəliklərin müalicəsi mümkün olsun”.¹ Buna görə də tibbin və təbibin vəzifəsi insan bədənində balansın qorunması və bədənə daima sağlam vəziyyətdə olmasına nəzarət etməkdən ibarətdir. İslam Peyğəmbəri Həzrət Məhəmmədin (s) hədislərində bu elmin əhəmiyyətinə toxunulur. Sonralar tibb elmlərinə dair yazılar və əsərlər kitab şəklində salınmış və bu dəyərli mənbələr sayəsində indiki nəsilərə ötürülmüşdür. Belə ki, İslam aləminin şərəfində elm və sivilisasiyanın inkişafı ilə Təbəri, Razi, Məcusi, Əxəvəyni, İbn Sina, Cürcani və digər böyük təbib və alimlər meydana gəldilər. Tibb elmi, tarix elminin şaxələrindən sayılır. Tibbin başlanğıc tarixini tapmaq hər zaman bir çox tarixçi, yazar və tədqiqatçıları düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Bu alimlərinin elmi, ədəbi və tarixi əsərlərini araşdırmaq hansı düşüncələrə və fikirlərə sahib olduqlarını bilmək üçün çox zəruridir.²

İslamda tibb elminin tarixi və qədimliyi, Peyğəmbərin dövrünə, xüsusilə onun Mədinə şəhərində qurduğu ilahi dövlətə gedib çıxır. Allahın kəlamları və Peyğəmbərin çoxsaylı tövsiyələrində təmizliyə və sanitariya qaydalarına riayət etmək insanın imanının bir hissəsi sayılmışdır. İslam sivilisasiyasında Peyğəmbər tərəfindən buyurulan hədislərdən birində deyilir: “Təbabət və insan bədənini öyrənən elm biri-birinin tərkib hissəsidir”. Quranda buyrulur: “Onların qəlbində xəstəlik var, Allah onların xəstəliyini artırar.”

Elə bu səbəbdən idi ki, keçmişdə təbabət və müalicə ilə məşğul olan şəxslər eyni zamanda ilahiyyat, fiqh və fəlsəfə elminə də yiyələnməli idilər. Galen bu barədə belə yazır: “Yaxşı həkim mütləq fəlsəfə elminə yiyələnməlidir”.

Yunanların tibb barədə yazdıqları əsərlər və kitablardan bir çoxu pəhləvi dilinə tərcümə olunub. İslam dini Orta Asiyada yayılan zaman İslam dünyasının alimləri bir çox elmlərin, o cümlədən tibbin inkişafında mühüm rola malik olublar. Bu, elə bir dövrə təsadüf edirdi ki, o zaman Avropa ölkələri özlərinin qaranlıq dövrlərini yaşayırdılar. Müsəlmanlar unudulmuş yunan üsulları və metodlarını toplayaraq tərcümə etməklə yanaşı, həm də araşdırma və tədqiqatlar

انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ابن سینا ، ح ، قانون فی الطب، ج 1 ، مترجم عبدالرحمن شرفکندی (هه ژار)،
ایران، 1366

سلطانی، ا ، دایره المعارف طب سنتی (واژه نامه گیاهی)، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی ایران، 2 جلدی،
ج 1 و 2، تهران، 1383

nəticəsində bir çox yeniliklərə və ixtiralara imza atdılar. Dünyanın alimləri və tarixçiləri tibb elminin inkişafında və çiçəklənməsində müsəlmanların nə kimi xidmətləri olduğunu açıq şəkildə bildirdilər. Məsələn, Donald Kəmpel “Yunan tibbi” adlı kitabında etiraf edir: “Yunan və Roma mədəniyyətinin süqutundan sonra hazırkı elm və mədəniyyət kiçik Asiyaya doğru genişlənməyə başladı və elm xəzinəsinin açarları müsəlman alimlərinin əlinə keçdi”.¹

Əlyazmalar hər bir xalqın ədəbiyyat və incəsənətinin xəzinəsidir. Əlyazmalar keçmişdəki alimlərdən bizə miras qalan dəyərli mənbələrdir. Əlyazmaların dəqiq araşdırılması və mütaliə edilməsi, hər bir zaman mövcud olan mədəniyyət prosesləri ilə tanış olmaq imkanını yaradır. Bu əlyazmaların əsas hissəsi tibb mövzusunda olan elmi informasiyalardan ibarətdir. Müsəlman aləminin görkəmli təbiblərinin elmi əsərləri əlyazma formasında qorunub saxlanılır və istifadə olunur. Orta əsrlərə aid bu gün bizə gəlmiş əlyazma nümunələri müsəlmanların həyat tərzini bir çox aspektdən işıqlandırmasına görə böyük əhəmiyyət daşıyır.² Elə bu səbəbdən də tibbin tarixini araşdırmaq, kitabşünaslıqdan xəbərdar olmaq və tibbi əlyazma nüsxələrinin tanıtılması zəruri işlərdən biridir. Bu arada tibbi əlyazma nüsxələrinin öyrənilməsi tibb elminin inkişafında və bu sahədə indiki dövrümüzdə olan tibbi biliklərdə “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərinin böyük rolu olmuş və bununla bağlı əhatəli, dolğun məlumatların çatdırılması bu tədqiqat işinin əsas məqsədlərindən sayılır. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir tibb elmində bəhs olunan əsərdən geniş şəkildə istifadə etmək mümkündür. Ümid edirik ki, bu məlumatlar tələbələrin və tədqiqatçıların istifadəsi üçün yararlı olacaqdır.

Tədqiqatın xronoloji cərgivəsi. Tədqiqat işində X əsrdə Şərqdə və İranda fars dilində yazılmış ilk tibbi əsər olan “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsasında sistemli təhlillər aparılmışdır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Tibb tarixi ümumilikdə tarix elminin şaxələrindən biri sayılır. Tibbin başlanğıc tarixini tapmaq hər zaman bir çox tarixçilər, alimlər və tədqiqatçıları

¹ گرانجام، ف، گ، اسلام در قرون وسطی، مترجم: غلامرضا سمیعی، تهران: نشر البرز، 1383

² فرجامند، ف، وطن پرست، ع، ا، شمس اردکانی، م، ر، قاسم‌لو، ف، فهرست اسناد موجود در معاونت اسنادی و خدمات پزشکی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران پیرامون موضوع تاریخ پزشکی، دانشگاه علوم بهداشتی درمانی تهران، ناشر: راه کمال، 1387

düşündürən məsələlərdən biri olmuşdur. Onlar arasında yalnız bəziləri yazdıqları əsərləri və kitabları tibb elminin tarixçəsinə və ya bəzi xəstəliklərin mənşəyinə, müalicə metodları və müxtəlif dərmanlara həsr etmişlər. Bəziləri tibb elminin insanla birlikdə yarandığını düşünürlər. Çünki gündəlik həyat zədələnmə, əziyyət çəkmə, özünə qapanma, yaralanma və digər bu kimi hallarla da müşayiət olunmuşdur. Bunların hamısı insana ağrı və narahatlıq gətirən məqamlardır və onların aradan qaldırılması üçün xüsusi metodlara (tibb elminə) ehtiyac duyulur. Müsəlman alimlərdən bizə miras qalan əlyazma əsərlərinin öyrənilməsi bəşəriyyət üçün, xüsusilə gələcək nəsillərin tərbiyəsi üçün zəruridir. Çünki bu alimlərin elmi, ədəbi və tarixi əsərlərini araşdırmaq o zaman yaşayıb-yaratmış dahi şəxsiyyətlərin hansı sivilizasiyadan faydalandıqlarını, hansı düşüncələrə və fikirlərə sahib olduqlarını bilmək çox zəruridir. Bu əsərləri tanıtdırmaq böyük zəhmət və çoxlu səy tələb edən bir işdir. Etiraf etmək lazımdır ki, indiki nəsillər bu dəyərli irsdən layiqincə istifadə edə bilmirlər. Elə buna görə də, orta əsrlərə aid əsərlərin ən mühümlərindən məlumat əldə etmək, bu əsərləri bərpa etmək, bəşəriyyətin mədəniyyət və sivilizasiyasına böyük təsir bağışlayan bu əsərlərin böyük bir toplusunun ərsəyə gətirilməsi keçmiş və indiki nəsil arasında mədəniyyət körpüsünün yaranmasına gətirib çıxarar. Məhz buna görə də, hazırkı tədqiqatda “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərinin tibb elminin inkişafında olan rolu araşdırılmışdır.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiya işinin yazılmasında əsasən aşağıdakı mənbələrdən – Əxəveyninin “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb”, Razinin “Əl-Mənsuri fit-tibb”, Məcusiyi Əhvazinin “Kitabül-məliki”, İbn Sinanın “Qanun”, Seyid İsmayıl Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” və s. məşhur həkimlərin tibbi əlyazmalarından və tarixi tibbi materiallardan, o cümlədən Azərbaycan dilində olan tibbi kitab və məqalələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərinin araşdırılması, əsərin tibb elminin inkişafındakı rolunun öyrənilməsindən ibarətdir. Spesifik məqsədlər, kitabın müəllifinin adını və onun bioqrafiyasını öyrənmək, “Hidayət” kitabının biblioqrafiyasından, əsərin ədəbi və yazılış üslubunu öyrənmək, bu kitabın əsas fəsilələrinin mütaliəsi və

müəllifin nəzərlərinin müasir tibb sahələrində müzakirə obyektinə olan mövzularla müqayisəsi, müəllifin digər əsərlərini tədqiq edərək öyrənməkdən eləcə də tibb barədə yazılan bütün qədim əlyazmaların öyrənilməsinə və təqdimatına yardım edən tədqiqat işlərinin ərsəyə gəlməsi istiqamətində yardım göstərməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Bu tədqiqat işində Əxəveyninin müəllifi olduğu, “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərinin öyrənilməsi və təqdimatı, eləcə də tibb elminin inkişafında bu əsərin rolu barədə elm və tibb sahəsində fəaliyyət göstərən insanlara məlumat verməkdir. Tədqiqat işi kitabxana mənbələrinə və tarixi müqayisəyə, analiz, sintez eləcə də nəzəri-təhlili metodlara əsasən hazırlanmışdır. Bu tədqiqat işində Cəlal Mətin tərəfindən yazılan 914 səhifədən ibarət və 1992-ci ildə Firdovsi adına Məşhəd Universitetində çap olunmuş “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərindən geniş istifadə edilmişdir. Həmçinin bu əsərin Tehran Milli Məlik kitabxanasında olan əlyazma nüsxəsindən də istifadə olunmuşdur.

Mövzunun elmi yeniliyi. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzuda indiyə qədər azsaylı araşdırmalar aparılmış və ümumilikdə dünyada mövzu barədə dərc olunan materialların ümumi sayı təqribən 7-yə yaxın məqaləyə şamil olunur. Digər maraqlı məqamlardan biri bundan ibarətdir ki, Əxəveyni digər təbib və alimlər kimi şah saraylarında xidmət göstərmədiyindən daha az şöhrət qazanmışdır. Əxəveyni, digər həkimlərdən fərqli olaraq insan orqanizmini gözəl tərzli oxşatmalarla sadə dildə izah edən ilk şəxsdir və hazırkı elmi işin müxtəlif hissələrində buna toxunulmuşdur. Əsərdə qeyd edilən tibbi araşdırmalardan müasir tibb elmində istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Bəşəriyyətin tarixi əsas nəzəriyyələrə görə yazının yaranmasından başlanır. Yazma əsrindən əvvəl də yaşam dövrü olmuşdur. Ən qədim zamanlar barədə araşdırma aparən alimlər həmin dövrlərdəki insan cəmiyyətlərinin yaşam tərzini öyrənmək üçün çoxlu səylər göstərmişlər. Bu istiqamətdə araşdırma aparmaq yalnız qədim əlyazmalar vasitəsilə mümkündür. Keçmişdəkilərin duyğularını və fikirlərini yalnız bu yol ilə öyrənmək olar.

İslam sivilizasiyası öz dövrünün əvvəllərindən elm sahəsində yüksək səviyyəyə qalxdı. Müsəlmanların maraq və diqqətliyi

onların keçmiş məhdudiyətlərdən çıxaraq inkişaf etməsinə səbəb oldu. Amma buna baxmayaraq elmi əsərlərin yazılması işi səngimək bilmir və davam edirdi. Tərcümə zamanı ərəb dilindən başqa, digər dillərdən də istifadə olunurdu və onlar arasında fars və türk dili diqqət mərkəzində idi. İslam aləmində yazı dövriyyəsi Avropadan qat-qat öndə idi. XIX əsrə qədər çap işinin bir o qədər də əhəmiyyəti yox idi və əlyazma üsulu ilə kitablar yazılırdı. Bu proses hal-hazırda da davam edir. Məhz buna görə də müsəlman tədqiqatçılar və tarixçilər pərakəndə düşmüş və müsəlman aləminə məxsus dəyərli və qiymətli xəzinə olan əlyazma nüsxələrinin toplanaraq bir araya gətirilməsi üçün bütün səylərini səfərbər etməlidirlər. Bütün bu əsərlər keçmişdəkilərdən bizlərə yadigar qalmış misilsiz xəzinə kimi tədqiqatçılar, tarixçilər və nəşriyyat orqanlarının istifadəsinə verilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi və şəxsi kitabxanalarda istifadəsiz qalmış dəyərli əsərlər və əlyazmalardan yararlanmaq elm aləminə xidmət etmək istiqamətində ilk addımlardan sayılır. Çünki tədqiqatçılar araşdırmalar zamanı məhz bu əlyazmalara müraciət etməsələr və onlardakı zəngin biliklərdən yararlanmasalar, onların tədqiqatları naqis, səyləri isə faydasız olar. Əlbəttə ki, İslam və qeyri-müsəlman ölkələrin kitabxanalarının rəflərində və künc-bucağında istifadəsiz qalmış mənbələr və əsərlər üzə çıxarılmazsa, bu məsələ öz həllini tapmayacaq. Bu istiqamətdə müxtəlif metodlardan istifadə oluna bilər ki, onlardan biri də əsərlərin bibliografiya və kataloqlarının hazırlanmasıdır.

Tibb elminin tarixi barədə tədqiqat və araşdırma aparmaq özünə inam hissənin artması və yeni baxışların meydana gəlməsinə, eləcə də tibb elminin öyrənilməsində yaradıcılıq imkanlarının yaranmasına, uzun illər tədqiqat apararı və yorulmadan səy göstərən iranlı təbiblərin zəhmətləri, nailiyyətləri, adlarının tanıtılması və əbədiləşdirilməsinə səbəb olar ki, bu da bizdə müstəqillik və azadlıq hissənin oyanmasına gətirib çıxarır.

Əlyazmalar və qədim kitablar hər bir xalqın qədim incəsənət və ədəbiyyat xəzinəsidir. Qədim kitablar, mövzusundan asılı olmayaraq ölkənin milli sərvəti və tarixinin isə bir parçası sayılır. Onu fotoçap yolu ilə yaymaq olar, lakin ikinci dəfə yaratmaq qeyri-mümkün işdir. Elə bu səbəbdən də bu əsərlər tarixi sənət inciləri kimi hər zaman qorunmalıdır. Bu iş xüsusilə tibb sahəsində bir o qədər də

nəzərə çarpmır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı belə bir qənaətə gəlib ki, tarixən müalicəvi bitkilərdən müxtəlif xəstəliklərin sağaldılmasında dərman vasitəsi kimi istifadə olunub. Tibb elmində sözünü demiş mütəxəssislərdən bir çoxu inanır və etiraf edirlər ki, bəzi xəstəlikləri müalicə etmək üçün keçmişdəki təbiblərin təcrübələrindən və metodlarından istifadə etmək lazımdır. Ənənəvi təbabət metodlarından, eləcə də kimyəvi yolla hazırlanan dərman preparatlarından daha üstün və effektiv olan müalicəvi bitkilərdən istifadə hal hazırda gündəmdə duran zəruri məsələlərdəndir. Bu geniş və əhatəli elmin mənbələri keçmişdəkilərin əlyazmaları vasitəsilə indiki nəsillərə qədər gəlib çatmışdır. Biz qədim həkimlərin təcrübələrindən və müalicə metodlarından istifadə etmək üçün ilk növbədə onların yazdıqları əsərləri öyrənməli və bu istiqamətdə apardığımız araşdırmaların nəticəsi barədə maraqlanan insanlara və cəmiyyətə məlumat verməliyik. Bu səbəbdən də qədim təbiblərin məharət, təcrübə və biliklərini öyrənməyin zəruriliyi və əhəmiyyəti inkar edilməzdir. Bu dahi və görkəmli alimlərdən bizlərə miras qalmış əsərlərə qayğı ilə yanaşmaq, onlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək və bu əsərləri qorumaq tibb elminin inkişaf etməsi və tarixin qorunub saxlanması üçün zəruri işlərdəndir. Bir məqama toxunmaq lazımdır ki, son zamanlar bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən ABŞ, İngiltərə, Yaponiya və s. kimi ölkələrdə ənənəvi tibbə xüsusi diqqət yetirilir və bu istiqamətdə qədimdə yaşayıb yaratmış təbiblər və alimlərin əsərləri diqqətlə öyrənilir. Tibb üzrə yazılmış qədim əlyazmaların diqqətlə araşdırılması, onlardan lazımı şəkildə faydalanmaq, qədim və yeni tibbi biliklərin biri-biri ilə uyğunlaşdırılması işi üçün son dərəcə zəruri və faydalıdır.

Tibb barədə yazılmış ən mühüm və dəyərli əsərlər kimi Razinin “Əlhavi”, Əbubəkr Əxəveyninin “Hidayət”, İbn Sinanın “Qanun”, Seyid İsmayıl Cürcaninin “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərlərini misal çəkmək olar.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti. “Əbubəkr Əl-Əxəveyni Buxarayinin “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” və onun tibb elminin inkişafında rolu” adlı dissertasiya işi 24 dekabr 2007-ci il tarixdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasında (protokol №14) təsdiq olunmuş və həmin mövzu Tarix Üzrə Problem Şurasının 03 iyun

2009-cu il tarixli iclasında (protokol №10) müzakirə olunaraq qeydiyyata keçmişdir. Tarix Üzrə Problem Şurasının üzvləri bu mövzunun araşdırılmasına böyük əhəmiyyət vermişlər. Tədqiqat işinin əsas məqsədi “Hidayətül-Mütəəllimin fit-Tibb” əsərinin araşdırılması, əsərin tibb elminin inkişafındakı rolunun öyrənilməsindən ibarətdir. Kitabın müəllifinin adını və onun bioqrafiyasını öyrənmək, “Hidayət” kitabının bibliografiyasından əsərin ədəbi və yazılış üslubunu öyrənmək, bu əsərin əsas fəsilələrinin müəllifin və müəllifin nəzərlərinin müasir tibb sahələrində müzakirə obyektinə olan mövzularla müqayisəsi, Əbubəkr Əxəveyninin digər əsərlərini tədqiq edərək öyrənməkdən, eləcə də tibb barədə yazılan bütün qədim əlyazmaların öyrənilməsinə və təqdimatına yardım edən tədqiqat işlərinin ərsəyə gəlməsi istiqamətində yardım göstərməkdən ibarətdir.

Bu əsər X əsrdə Əbubəkr Əxəveyni tərəfindən tibb elmi barədə fars dilində yazılmış ilk əsər hesab olunur. Əsərin qədimliyini və onda istifadə olunan ağır və mürəkkəb ifadələri nəzərə alaraq, bir çox lüğət kitablarında – Moin və Dehxoda ensiklopedik lüğət kitablarında, habelə bitkilərdən bəhs edən lüğət kitablarında və digər ensiklopediyalarda ona istinad edilmişdir. Hazırkı tədqiqat işinin məqsədi “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərini öyrənmək və bu əsərin tibb elmi tarixinin inkişafında olan rolunu araşdırmaqdan ibarətdir. Araşdırmanın istiqamətləri aşağıdakılardır:

Əsərin müəllifinin tərcümeyi-halı, “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərinin bibliografiyası, əsərin ədəbi və yazılış üslubu, əsərdə tibb barədə qeyd olunan mühüm tövsiyələr və onların hazırkı tibb elmi ilə müqayisəsi, müəllifin digər əsərlərinin öyrənilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, tibb sahəsi ilə əlaqədar mövcud olan qədim əlyazmalarla tanışlıq istiqamətində tədqiqatçılara, tibb elminin tarixi ilə maraqlananlara, habelə tibb ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə yardım göstərmək bu elmi işin əsas məqsədlərindən sayılır. Bu arada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır ki, indiyə qədər bu kitab dolğun və hərtərəfli şəkildə araşdırılmamışdır. Hazırkı tədqiqat işində “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərini tam və geniş formada araşdırılması və bu əsərin tibb elminin tarixçəsinə marağı olanlara təqdim edilməsi istiqamətində səy göstərilmişdir. Aparılmış araşdırmalara əsasən “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsəri

haqqında bir neçə tədqiqat işi İranda və digər xarici ölkələrdə qədim tibb elminə marağı olan tədqiqatçılar tərəfindən yazılmışdır ki, aşağıda onlardan bir neçəsinin adları sadalanır:

- 1949-cu ildə Müctəba Minəvinin “Yəğmə” jurnalında dərc olunmuş məqaləsində “Hidayət” kitabı tibb elmində olan ən mühüm əsər adlandırılmışdır;

- 2003-cü ildə Əli Məhəmməd Honər yazdığı məqalədə, bu kitab fars dilli ədəbiyyatı baxımından araşdırma obyektinə olmuşdur;

- Xanım Rubab Kərgəran, yazdığı məqalələrdə bu əsərin baş ağrıları və onun müalicəsi üçün istifadə olunan bitki mənşəli dərmanlardan bəhs etdiyinə toxunmuşdur;

- Bertrand Tyerri, bu kitabın ruhi xəstəliklər hissəsi barədə məqalə yazmışdır;

- Məhəmmədrza Ərdəlan və Məhəmmədəli Mühəcil Şoca, Hidayət kitabının böyrək xəstəlikləri bölməsini hazırkı tibbi metodlarla müqayisə etmişdir;

Əli Xacə Dehi 2009-cu ildə bu əsərin müəllifi və kitabda qeyd olunan tibbi mövzular barədə mülahizələr söyləmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutunun “Tərcümə və informasiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin elmi nəşrlərdə dərc olunmuş məqalələrində və respublika elmi konfranslarındakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, III fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **“Giriş”** hissəsində tədqiq olunan mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın işlənmə dərəcəsi şərh edilir, dissertasiyanın predmeti, məqsəd və vəzifələri qeyd edilir, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və təcrübə əhəmiyyəti, aprobasiyası müəyyən olunur.

Dissertasiya işinin birinci fəslə **“Orta əsrlərdə Şərqdə tibb və əczaçılıq elmlərinin təşəkkülü və inkişafı”** adlanır. Bu fəsil özü iki yarımfəsildən ibarətdir və ümumilikdə Orta əsrlərdə tibb elminin inkişaf tarixindən bəhs edir. “Orta əsrlərdə İslam dünyasında tibb elminin yaranma tarixi və inkişaf yolu” adlı ilk yarımfəsildə tibb elminin necə və harada yaranması barədə tarixçilər və yazarlar tərəfindən irəli sürülən mülahizələr tətbiqi müqayisə edilir. Bu barədə müsəlman təbiblərinin nəzəriyyə və baxışlarına istinad olunur. İranda tibb elminin tarixi barədə müxtəlif tarixi mənbələrə əsasən faydalı məlumatlar verilir. İranda ilk tibb ocaqlarının adları - “Məzdisna” və “Ekbatan”, sadalanır. Bu dövrdə həkim və təbiblər fəaliyyət effektivliyi və ixtisas baxımından bir-birindən fərqlənən 5 qrupa bölünürdülər:

1) Aşu Pezeşk: Bu qrupdan olan həkimlər öz müalicələrini “Aşunun müqəddəs (paklıq) qanunu”na əsaslanaraq həyata keçirirdilər.

2) Dad Pezeşk: Bu qrupdan olan həkimlər qanuna əsaslanaraq müalicə edirdilər.

3) Ərür Pezeşk: Bu qrupdan olan həkimlər bitki şirələri və müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olan bitkilər vasitəsilə xəstələri müalicə edirdilər.

4) Kard Pezeşk (cərrahiyyə): Bu qrupdan olan həkimlər müxtəlif kəsici alətlər vasitəsilə bədəni yarmaqla xəstəlikləri müalicə edirdilər;

5) Manterə Pezeşk: Bu qrupdan olan həkimlər xəstələri dualar və müqəddəs ayələr vasitəsilə müalicə edirdilər.

Qədim İranda adətən ruhanilər arasından seçilən həkim və təbiblər oftalmologiya, cərrahiyyə və baytarlıq kimi sahələrdə fəaliyyət göstərirdilər. Tibb elmi Rey və Həmədan şəhərlərində, eləcə də “Təxte-Cəmşid” də tədris olunurdu. Həkim və təbiblərin yetişdirilməsi qubernatorların (valilərin) nəzarəti və himayəsi altında

həyata keçirilirdi. Nəzəri və praktik təbabət xəstəxanalarda həyata keçirilirdi. Bu fəsildə İrandan sonra ərəb torpaqlarında təbabətin tarixindən danışılır və İslamın meydana gəlməsindən sonra tibb elminin daha da təkmilləşdirilməsi və inkişaf edilməsi qeyd olunur və müsəlmanların elm sahələrində əldə etdikləri nailiyyətlərin bir qisminə toxunulur. Tibb ərəb dilində “müdava” (müalicə), sehr və cadu kimi adlandırılmışdır. Tibbin vəzifəsi insan bədənini balanslı vəziyyətdə saxlamaq və sağlamlığı qorumaqdır. Habelə onun terminoloji mənasında deyilib: “İnsan bədəninin sağlam və ya xəstə olduğunu müəyyənləşdirən sahəyə tibb, bu sahədə fəaliyyət göstərən şəxsə isə təbib (həkim) deyilir”.

Tibb elmi müsəlmanların tərcümə vasitəsilə digər sivilizasiyalardan aldıkları ilk elm sahələrindən sayılır. Peyğəmbərin (s) dilindən söylənilən hədislər bu elmin əhəmiyyətini bir daha sübuta yetirir. Tərcümə dövrünün təbiblərinin adları çəkilir, müsəlmanlar arasında tibb sahələrinin inkişafı və bu sahədə kitab yazılması barədə qısa və maraqlı məlumatlar, eyni zamanda müsəlmanların tibb sahəsindəki nailiyyətləri, təcrübələri, xidmətləri və ixtiralarının qısa şərhi verilir. Burada həmçinin Məmun hakimiyyəti dövründə təsis olan “Darül-Hikmət” mərkəzindən və tərcümə dövrünün təbibləri və onların yazdıqları kitablar barədə bəhs olunur. Orta əsrlərdə müsəlmanların tibb sahəsindəki tədqiqat və araşdırmaları bölməsində müxtəlif alimlərdən və tibbi mərkəzlərdən söz açılır. Daha sonra Azərbaycanda tibbin tarixi barədə son dərəcə maraqlı məqamlar qeyd olunur. Xalqımızın rəngarəng gül-çiçək, meyvə-tərəvəz və ot-ələfdən hazırladığı bitki mənşəli, eləcə də heyvan mənşəli dərmanların tarixinin bu diyarın tarixi qədər qədim olduğu bildirilir. Azərbaycan xalq təbabətinin ilk pilləsi olan empirik müşahidələrə əsaslanan ilk tibbi biliklərin yarandığı dövr ibtidai insanların məskunlaşdığı dövr və ibtidai icma quruluşuna təsadüf edir. Arxeoloji qazıntılar, şifahi xalq ədəbiyyatımız, adət-ənənələrimiz, bir çox tarixi, elmi, bədii əsərlər, qədim abidələrimizdən toplanmış məlumatlar bunu göstərir ki, xalqımız öz sağlamlığını bitki, heyvan və mineral mənşəli maddələrdən istifadə etməklə qoruyurmuş. Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlər, dinlər və sivilizasiyaların qovuşduğu məkandır. Buna görə Azərbaycanda qədim təbabətə, müxtəlif müalicə metodlarına yiyələnmiş digər xalqların təbabətinə az da olsa təsir edilmişdir. Azərbaycanda

yaşamış etnoslar artıq çox qədim zamandan tibbi biliklərə malik idilər. “Çalağan təpə” adlanan yerdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış insan kəlləsinin arxa tərəfində oval formalı dəlik aşkar edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə bu, aparılmış cərrahiyyə əməliyyatının izləridir. Sonra “Məlhəm” Tibb Akademiyası, Təbrizdə “Darüş-şəfa” xəstəxana və əczaxanasından və digər tibb ocaqlarından maraqlı məlumat verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yarımfəsildə orta əsrlərdə yazıb-yaratmış məşhur azərbaycanlı təbiblərin adları və həmçinin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalar cədvəl şəklində göstərilmişdir.

“Orta əsrlərdə İslam dünyasında əczaçılıq elminin yaranma tarixi və inkişafı” adlanan ikinci yarımfəsildə qeyd edilir ki, əczaçılıq tibbin ən mühüm şaxələrindən və istiqamətlərindən biri sayılır və ərəbcə “əl-siydələ” adlanır. Müsəlmanlar əczaçılıqda bitkilər və onların xüsusiyyətlərini öyrənməkdə mahir olmaqla yanaşı, bu sahələrdə böyük nailiyyətlər də əldə etmişdilər. İlk dəfə olaraq bitki növlərindən bir çoxu məhz müsəlman alimləri tərəfindən müalicəvi xassələrə malik olan bitkilər sırasına daxil edilmişdir. İslam dünyasında müsəlman alimlər tərəfindən yazılan və daha sonralar bütün dünyada tibb sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən bütün alimlər və təbiblər tərəfindən rəğbətlə qarşılanan və stolüstü kitab və etibarlı mənbə olaraq istifadə edilən bir çox məşhur əsərlərin adları o cümlədən X əsrin əvvəllərinə aid olan “Əl-Əbniyyə ən ul həqaiqül-ədviyyə” adlı əczaçılıq ensiklopediya çəkilmiş, onların xronologiyası verilmiş və elmi əhəmiyyətindən danışılmışdır. Ən əhəmiyyətli budur ki, bu yarımfəsildə qeyd olunan müsəlman alimləri və onların müəllifi olduğu qiymətli əsərlərin adlarına digər mənbələrdə nadir hallarda rast gəlinir. Bundan başqa yarımfəsildə müsəlman şərqində elm sahəsində müşahidə olunan inqilab və yeniliklər, eləcə də bu prosesin Avropadakı elm sahələrində təsirindən bəhs olunur. Belə ki, bir çox Qərb tarixçiləri və yazarlarının etiraf etdikləri kimi, Avropada elmi inqilab məhz müsəlman aləmindəki elmi inqilabdan qaynaqlanmışdır. Məsələn, Maks Mirhof belə yazır: “Müsəlman aləmindəki elm və biliklər aylı gecə kimi nurlu idi və Orta əsrlərdə Avropanın qaranlıq gecələrini işıqlandırtdı”. Belə ki, bir zamanlar müsəlmanların özləri də Yunan kitablarını tərcümə etməklə elm xəzinəsinin qapısını tapdıqları kimi, avropalılar da ərəb dilində yazılmış əsərləri tərcümə etməklə elmin

incəliklərinə yiyələndilər. Condişapur elm ocağı İranda tibbin, əczaçılığın, mədəniyyətin və elmin inkişafı üçün münasib şərait yaratdı və Condişapur elm ocağında tibb və əczaçılıq sahələri İranda ilk dəfə olaraq bir-birindən ayrıldı. Galen, Aristotel və Sokrat kimi yunan hikmət sahibləri və alimlərinin əczaçılıq və tibb barədə yazdıqları əsərlərinin bir çoxu məhz bu elm ocağında fars dilinə tərcümə edilmişdir. Əczaçılığın tarixi, qədim İranda bu sahənin inkişafı, müsəlman şərqində mühüm əczaçılıq mərkəzlərindən və bu sahənin görkəmli alimlər, onların dəyərli əsərlərindən danışılır. İranda farmakologiya barədə yazılan ilk əsərlərin adları sadalanmışdır. Səfəvilər dövründə əczaçılığın vəziyyətindən söz açılmışdır. Müsəlman şərqində əczaçılığın formalaşmasına və tarixçəsinə toxunulmuş, müsəlman təbiblər və əczaçıların, habelə tibb və əczaçılıq barədə yazılan əsərlərin siyahısı verilmişdir.

Dissertasiya işinin **“Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsəri və onun təhlili**” adlanan ikinci fəslə 3 yarımfəsildən ibarətdir. “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərinin yazılma tarixi, elmi və mədəni mühit” adlanan birinci yarımfəsildə Əxəveyninin həyatı və yaradıcılığı barədə qısa və eyni zamanda dolğun məlumat verilmişdir. Əbubəkr Rəbi ibn Əhməd əl-Əxəveyni əl-Buxarayinin adı Rəbi atasının adı Əhməd, künyəsi Əbubəkr idi. Bəzi kitablarda onun künyəsi “Əbuhəkim” və ya “Əbibəkr”, “Əxəveyn”, “Əxəvi”, “Əcəveyni” və “Axəri” kimi yazılıb. O, Buxara şəhərində anadan olub, orada təhsil alıb və fəaliyyət göstərib və 30 il təbabətlə məşğul olmuşdur. O, öz ömrünün qalan hissəsini həmin məntəqənin insanlarına xidmət etməklə keçirmişdir. Onun başqa bir ölkəyə və ya şəhərə səfərə çıxmadan ondan daha çox təcrübə və biliklərə malik olan alim və həkimlərin elmi nailiyyətlərindən faydalanıb faydalanmaması bəlli deyil. O, bütün ömrünü tibb elminə həsr etmiş və zamanının adlı-sanlı həkimlərindən biri olmuşdur. Malxulya xəstələrin müalicəsində olan xüsusi bacarığı və nailiyyətlərinə görə onu “ruhilər həkimi” (dəlilər həkimi) adlandırmışdılar. Əxəveyni digər həkimlərdən fərqli olaraq insan orqanizmini sadə dildə izah edən ilk alimdir. Burada həmçinin əsərinin yazılma tarixi, elmi əhəmiyyəti və dəyərindən bəhs olunur. Bu əsər “Qanun” kitabının yazılmasından sonra da öz etibar və əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, sonrakı əsrlərdə də ondan dərs vəsaiti kimi istifadə olunurdu. Bu kitab təbiblər və alimlər arasında xüsusi çəkiyə

malikdir və layiqli yer tutmaqla yanaşı, Sabit ibn Qorrənin “Zəxirə”, Razinin “Mənsuri” və Seyid İsmayıl Cürcaninin “Əğraz” kimi əsərləri ilə yanaşı tibb tələbələrinə tədris olunurdu.

“Tədqiq olunan əsərin orta əsrlərdə tibb barədə yazılmış digər əsərlərlə müqayisəli təhlili” adlanan ikinci yarımfəsildə adından da bəlli olduğu kimi bu əsərin öz dövrünün digər əsərləri ilə müqayisəli təhlili verilmiş və onu digər əsərlərdən fərqləndirən məqamlara toxunulmuşdur. Əxəveyni bu kitabda özündən əvvəlki həkimlərin nəzər və fikirlərini bir araya gətirmiş və müqayisəli izahlar vermişdir. Məsələn, Hippokrat, Galen, Huneyn ibn İshaq, İbn Serabyun, Razi və bu kimi şəxslərin adlarını çəkib və öz tibbi müşahidələrini və təcrübələrini bəyan etmişdir. O, yazır ki, hər bir insan əyri yoldan və məhv olmaqdan qorunması üçün şəriət qanununu öyrənməli və sağlamlığına diqqət göstərməsi ilə saxtakar həkimlər vasitəsilə aradan getməmək üçün az da olsa, tibb elmini bilməlidir. Onun fikrincə, tibb elmi insanların sağlamlığını qoruyan və təhlükədə olduğu zaman isə sağlamlığını geri qaytaran bir peşədir. Bu əsərin spesifik xüsusiyyətlərindən biri, onda qədim tibbi əsərlər, o cümlədən “Əlhavi”, “Qanun” və “Zəxireye-Xarəzmşahi” əsərləri ilə müqayisədə diqqət çəkən metaforalardan (bənzətmələrdən) istifadə edilməsidir. Əxəveyni Anatomiya fəslində tibb tələbələrini yaxşı başa salmaq üçün çoxlu bənzətmələrdən istifadə etmişdir. Nümunə olaraq aşağıdakı bəzi məqamlara toxunmaq yerinə düşər: Ürəyin forması şam ağacının meyvələri kimidir. Mədənin ağızlığı dalanlar kimidir. Mədə qişası məxmər parçanın qişası və yaxud qoyunun bağırsağı kimidir. Xaya toyuq yumurtası formasındadır. Yumurtalıq paxla kimidir və s.

Bu fəslin **“Əsərin Orta əsr tibb elminin inkişafında rolu”** adlanan sonuncu yarımfəslində isə əsərin zəngin məzmunu, onda öz əksini tapan faydalı elmi metodlar, elmi nailiyyətlər və bütün bunların ondan sonra yazılan əsərlərə təsirindən söz açılır. Bu dahi şəxsiyyət hansısa bir xəstəliyin müalicəsində uğursuzluqla qarşılaşırdısa, onu açıq şəkildə etiraf edirdi. Diqqət çəkən başqa məqamlardan biri də Əxəveyninin adlı-sanlı həkimlərin baxış və düşüncələri barədə söylədikləridir. O, özündən əvvəl yaşamış təbirlərin nəzəriyyələri və metodlarını şəxsən təcrübədən keçirməklə bu metodların və nəzəriyyələrin düz və ya səhv olmasını təsdiqlədikdən sonra düzgünlərindən istifadə etmiş, səhv olanları isə

rədd etmişdir. Əxəveyni bir çox hallarda öz ustadı Əbülqasim Moğaneyi və onun müəllimi Razini ehtiramla xatırlasa da, onların səhvlərini də qeyd etmişdir. O, öz dövründə geniş yayılmış bəzi yazıların naqis olduğunu açıq söyləmişdir. Əxəveyni o zamanın mənbələrindən istifadə edərkən, tibb elminin əsaslarını sadə dildə izah etmişdir. Onun xəstələrin müalicəsi haqqında mülahizələri və tibbi mövzulardakı təşəbbüsləri öz xarakterinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, Razinin tibb metodlarını rəhbər tutaraq araşdırmalara başlamışdır ki, elə bu səbəbdən də sonrakı müəlliflər öz əsərlərində onun adını ehtiramla yad edərək “Hidayət” kitabını faydalı tibbi kitablar sırasına salmışlar. Bu əsər “Qanun” kitabının yazılmasından sonra da öz etibar və əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, sonrakı əsrlərdə də ondan dərs vəsaiti kimi istifadə olunurdu. Bu fəsildə əsər barədə son dərəcə maraqlı məqamlar vardır ki, bu da əsərin əhəmiyyət və dəyərinin göstəricisidir. Məsələn, inəyin buynuzundan düzəldilmiş alət vasitəsilə xəstələrin ağzına qida və dərman tökülürdü. O, 10 növ yeni dərman hazırlayıb və bunları yazdığı “Hidayət” kitabında sadalayıb. Həmçinin o, 50 növ qızdırmanın adını da çəkib ki, heç bir qədim tibb kitabları bu incəlikdə qızdırmaları izah etməyib. O, qızdırmanın növlərini və onları müəyyən etmək, yeni işə başlayan tələbələrə öyrətmək üçün onları (qızdırmaları) nöqtə və xətt vasitəsilə izah etmişdi. O, təxminən XI-XII əsrlərdə Uilyam Harveydən (1578-1657) xeyli əvvəl qan dövrənini kəşf etmişdir. Tibb tarixçiləri bu əhəmiyyətli məsələni öz kitablarında qeyd etməlidirlər.

“Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb əsərinin nüsxələri, tərtibatı və məzmunu” adlanan üçüncü sonuncu fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin **“Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb”** əsərinin dünyada mövcud olan əlyazma nüsxələri” adlanan birinci yarımfəsində əsərin dünyanın müxtəlif ölkələrinin kitabxanalarında mövcud olan nüsxələri barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Bunlardan İngiltərənin Oksford Universitetinin Bodliyan kitabxanasındakı nüsxədir ki, onun yazılma tarixi 1085-ci ilə aiddir. Bu kitab Şahzadə Abbas Mirzə Nayibüs-Səltənənin oğlu Mirzayi Mötəmidud-Dövlənin kitablarından biridir. Onun göstərişi ilə nüsxə yenilənmiş və ona şərh və haşiyə yazılmışdır. Bundan sonra o, şəxsən kitabı səhifələmişdir. Bu nüsxənin 1-ci, 2-ci və 9-cu səhifələrinin yuxarısında 3 bəzəkli başlıq vardır. Bu nüsxə səlis və nəfis xətlə yazılmışdır. Kitabın

axırında iki mündəricatı var. Biri kitabda olan bütün dərmanlara və içkilərə aiddir, digəri isə lüğətlərdən, eləcə də elmi və ədəbi müqayisələrdən ibarətdir. Bu nüsxə kalligrafiya, eləcə də işarəli kəlmələr baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Kitabın başqa bir faydası ondan ibarətdir ki, müəllif kəlmələrin çoxlarını erabla (hərəkə və işarələrlə) Ərəb əlifbasında diakritik işarələr yazıb ki, bu da sözlərin düzgün tələffüzünə imkan yaradır. Bu nüsxənin müəllifi əksər terminləri hərəkə ilə yazdığı üçün bu dövrdə sözlərin necə deyilməsini öyrənmək olur. Həmin terminləri Əxəvininin öz tələffüzü qəbul etməsək də, şübhəsiz, həmin versiyanı qələmə alanın tələffüzüdür. Fars dili xəttində hərəkə yazılmadığı üçün, müxtəlif dövrlərdə fars terminlərinin tələffüzü, həmçinin keçmiş əsrlərdə şair və yazıçıların yazdıqlarının necə tələffüz edilməsi barədə elə bir məlumat əldə yoxdur, lakin bu nüsxənin şəkilli kəlmələri olduğu üçün bir qədər bizi məlumatlandırma bilər.

İstanbulun “Fateh” kitabxanasında saxlanılan nüsxə: Bu nüsxə Paul Hornun vasitəsilə İstanbulda qorunub saxlanılmış və fars dilində yazılmış nadir nüsxələrdən biri sayılır. Əsər “Almaniyanın şərqşünaslıq cəmiyyəti” jurnalının (ZDMG) 54-cü buraxılışında çap olunmuşdur. Bundan başqa Adolf Fohnan da fars dilində yazılmış tibbi kitabların siyahısında sözü gedən kitabın adını çəkmişdir. Bu nüsxə Əl-Əmirül-Əsfəhsalar... Alp Toğrul bəy Əbil-Müzəffər Qazi ibn Əbulqasım Seyf Əmirül-Möminin üçün yazılmışdı. Bu nüsxənin yazılma tarixi h.q. təqvimii ilə 510-cu (m.1119) ilə aiddir və Bodliyan nüsxəsinə çox oxşardır. Bu nüsxənin vərəqləri çox səliqəsizdir, amma nüsxə özü səlis və gözəl xətlə yazılmışdır.

Tehranın Milli Məlik kitabxanasında saxlanılan nüsxə: Bu nüsxə Bodliyan və Fateh nüsxələri ilə müqayisə olunandan sonra yazılıb və Milli Məlik kitabxanasının xəzinəsində “Ketabi dər tibb” (“Tibb barədə kitab”) adı ilə qeydə alınmışdır. Əvvəldən və axırdan bir neçə səhifəsi düşüb və ümumilikdə 227 vərəqdən və hər vərəq 21 sətirdən ibarətdir. VI (m.XII) əsrin əvvəllərində “nəsx” və “kufi” xətti ilə “dövlətbadi” kağızının üzərində yazılmışdır. Mətni köçürən katib və kitabın hazırlanmasında iştirak etmiş digər mütəxəssislərin adları qeyd edilməmişdir. Amma həmin nüsxənin mətnində kitabın müəllifi Əbubəkr Əxəveyni və onun ustası Əbülqasım Moğaneinin adları iki dəfə yazılmışdır. Bu nüsxə 207 fəsildən ibarətdir və Bodliyan və Fateh nüsxələrindən həcm etibarilə kiçikdir. “Hidayət”

kitabının 3 nüsxəsinin müqayisəsindən sonra belə nəticəyə gəlirik ki, VII (m.XIII) əsrin sonu və VIII (m.XIV) əsrin əvvəlində Əbu Talib Abdulla ibn Məhəmməd ibn Əbi Zeyid Təbibin ixtiyarında olmuş və hal-hazırda Milli Məlik kitabxanasında saxlanılan nüsxə Bodliyan nüsxəsi ilə uyğunlaşdırılmışdır və orijinaldır. Belə ki, Bodliyan və Fateh kitabxanalarındakı nüsxələr eyni orijinallıq xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

“Əsərin köçürülmə tarixi, daşbasma, müasir nəşrləri, quruluş və yazı üslubu” adlanan ikinci yarımfəslində Oksfordun Bodliyan kitabxanasında saxlanılan əsas nüsxənin köçürülmə tarixi hicri təqvimə ilə 478-ci ilə, İstanbulun Fateh kitabxanasındakı nüsxənin köçürülmə tarixi 510-cu ilə, Tehranın Milli Məlik kitabxanasındakı nüsxənin köçürülmə tarixi isə hicri təqvimə ilə VI (m.XII) əsrin əvvəllərinə aid olduğu qeyd olunmuşdur.

“Hidayət” kitabının ilk çap nüsxəsi hicri şəmsi təqvimə ilə 1344-cü (m.1965) ildə Məşhəd Universiteti tərəfindən nəşr olunmuşdur. Kitabın ikinci nəşri hicri şəmsi təqvimə ilə 1371-ci (m.1992) ildə İranda ofset formasında həyata keçirilib. Həmçinin bu əsərin üçüncü nəşri 1387-ci (m.2008) ildə çap olunmuşdur. Bu kitab Mavəraün-nəhr (Dəri) farsçasında yazıldığı üçün onda lüğət və terminlər qeyd olunmuşdur. Əsər fars dili qrammatikası baxımından, eləcə də qrammatika tarixini tərtib etmək üçün də kifayət qədər tədqiq və araşdırma obyektinə olmuşdur. Şübhəsiz ki, onun izahı üçün birdilli və ya ikidilli lüğətdən (fars-ərəb) və elə mənbələrdən istifadə etmək lazımdır ki, həmin ərazidə və ya həmin dövrlərdə yayılmış olsun. Ümumiyyətlə, “Hidayət” kitabının yazılma qaydası hicri dördüncü əsrin fars dilindəki nəsr əsərlərinə bənzəyir. Bu mövzuya diqqət yetirməklə, əsər elmi mətn olduğu üçün söz, izah etməkdən başqa heç bir məqsədə malik deyil və yazıçı elmi əsərlərdə olduğu kimi müxtəsərliyi riayət edir və dördüncü hicri əsrin nəsrinə aid sadəliklə yazır. Kitabın cümlələri qısa və müstəqildir, amma bəzən isə uzun cümlələrdən də istifadə olunmuşdur.

“Əsərin məzmunu və elmi mahiyyəti” adlanan yarımfəslində qeyd olunur ki, bu əsər Orta əsərlərdə ki, tibbi əlyazmaların ümumi məzmununu özündə əks etmişdir. “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” kitabı iki mündəricat və üç əsas fəsildən təşkil olunub. Əsər bütünlüklə 200 hissədən-I fəsil 51 hissə, II fəsil 130 hissə və III fəsil 19 hissədən ibarətdir. “Hidayətül-Mütəəllimin fit-tibb” əsərinin əhatə

etdiyi ümumi mövzular sıra ilə sadalanmışdır. Bu fəslin **“Əsərdəki tibbi tövsiyələr və onların müasir elm baxımından dəyərləndirilməsi”** adlanan sonuncu yarım fəslində müxtəlif xəstəliklərin (sümük xəstəlikləri, şəkər, sinir sistemi, qara ciyər, böyrək, müxtəlif dərəcəli yaralar və nəbz) şərhli verilməklə yanaşı, qədimdə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə olunan dərman maddələri və ənənəvi metodlardan və onların müasir tibbi metodlarından bəhs olunur.

“Nəticə” hissəsində tədqiq olunan problemlə bağlı ümumiləşdirmələr aparılaraq elmi nəticələr çıxarılmışdır. Kitabın əhəmiyyəti və orijinallığı ondan ibarətdir ki, bu kitab o zaman tibb sahəsi üzrə təhsil alanların dərş vəsaiti idi. Əxəveyninin **“Hidayətül-Mütəəllimin fit-Tibb”** kitabında xəstəliklərin növləri, müalicə metodları, sağlamlıq və səhiyyə tövsiyələri barədə olduqca geniş məlumat verildiyinə görə, hazırkı dissertasiya işində onların yalnız bir qisminə toxunmaq mümkün olmuşdur. Bu məqamlara diqqət yetirərkən görürük ki, əsərin yazıldığı dövrdə bu sahələrlə bağlı bu dərəcədə dolğun və əhatəli məlumatlar demək olar ki, yox vəziyyətində idi. O zaman başqa alimlərin bilikləri ilə tanış olmaq və onları müqayisə etmək olduqca çətin bir iş idi. Əxəveyninin müalicə metodları və tibbi bilikləri olduqca akademik və misilsiz olmuşdur. Onun nəzəriyyələri və yararlandığı metodlar cüzi fərqlərlə indiki tibbi nəzəriyyələr və müalicə metodları ilə tam olaraq uyğunluq təşkil edir.

Əxəveyni öz yazılarında ən çox Calinusa, ondan sonra isə Hippokrat, Razi, Yuhəna ibn Masuyyə və digərlərinə istinad etmiş, onlardan sitat gətirmişdir. Bəzi yerlərdə Disqurides və Aristoteldən söz açmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş əşğıdakilə məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Esmail Jorjani (1042-1137) and His Descriptions of Trigeminal Neuralgia, Hemifacial Spasm, and Bell's palsy // Neurosurgery, USA, 2010, № 67 p. 431-434, www.neurosurgery-online.com

2. Comparison of Chapter of Anatomy in "Hedayyatol motaalemin fi-tibb" of Abubakr Al-Akhaveyni's anatomy with Gray's anatomy book // Tarix və onun problemləri, 2011, № 1, p. 252-254.

3. Orta əsrlər təbabəti baxımından embriologiya // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası, 2011, № 4, s. 176-181.

4. X yüzilliyin gorkəmli həkimi Əxəveyni // Tarix və onun problemləri, 2010, № 2, s. 34-38.

5. Compare Ismail Jorjani's Eye anatomy with Modern medicine // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası, 2011, № 4, s. 193-196.

6. "اخلاق پزشکی و اهمیت آن در ایران باستان و اسلام" چاپ شده در مجله علمی پژوهشی اخلاق و تاریخ پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران و مرکز تحقیقات اخلاق و تاریخ پزشکی شماره 5 آذر سال 1389

7. Discourse on pulse in medieval Persia-the Hidayat of Al-Akhawayni (?-983AD) // International Journal of Cardiology, 20 May 2012, Volume: 166, Issue: 2, p. 289-293.

8. Description of sleep paralysis in the Hidayat of Al-Akhawayni (?-983 AD) // Journal of Neuropsychiatric Disease and Treatment Neuropsychiatr Dis Treat. 2012; 8: 229-234. Published online 2012 June 6. doi: 10.2147/NDT.S28231.

9. Treatment of cataracts in medieval Persian and Arabic literature // Journal of Medicinal Plants Research Vol. 6(xx), pp. xxx-xxx 23 June, 2012. Available online at <http://www.academicjournals.org/JMPR>. DOI: 10.5897/JMPR12.230

10. "گفتاری در باره ی زندگی و آثار ابوبکر اخوینی بخارائی" چاپ شده در مجله علمی پژوهشی اخلاق و تاریخ پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران و مرکز تحقیقات اخلاق و تاریخ پزشکی شماره 3 خرداد سال 1391

11. کتاب فرهنگ و اژه های کهن پارسی پزشکی

12. کتاب داروهای گیاهی(مفردات) کتاب هدایه المتعلمین فی الطب

Kazem Khodadoust Asghar

**WORK ABUBEKR AL-AKHAVEYNI BUKHARAEY
“HIDAYATUL-MUTAALLIMIN FIT-TIBB” AND ITS ROLE
IN THE DEVELOPMENT OF MEDICAL SCIENCE**

S U M M A R Y

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion, list of references and supplements.

The jurisdiction of the actuality of the topic is determined by the degree of elaboration, made concrete goal, objectives, theoretical and methodological bases, scientific novelty and practical importance of the study.

The first chapter is entitled “Development of Medical and Pharmaceutical Science in the Middle Ages in the East” is composed of two sections. The first section deals with the history of the development of medical sciences in Iran in the Middle Ages. The second paragraph discusses the importance of scientific works of Muslim scholars used by scientists around the world as a reference and a reliable source of scientific medicine. The second chapter, entitled “Work of Hidayatul-Mutallimin fit-tibb and its analysis” consists of three sections. The first section is on the history of the work “Hidayatul-Mutaallimin fit-tibb” and political and social environments in that period; the second section compares this work with other works on medieval medicine; and finally, the third section addresses the role of this work in the development of medieval medicine.

The third chapter, entitled “Different copies of the work Hidayatul-Mutallimin fit-tibb and their contents” consists of four sections. The first section deals with the different copies of Hidayatul-Mutallimin fit-tibb all over the world; the second section describes the printed contemporary versions of the work and their writing structures and styles; the third section addresses the scientific content and importance of the work; finally, fourth section discusses the medical recommendations of the work and its value from modern medicine point of view.

In conclusion, given the general conclusions of the thesis.

Кязим Худадуст Аскер

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ АБУБЕКР АЛ-АХАВЕЙНИ БУХАРАИ
«ХИДАЯТУЛ-МУТААЛЛИМИН ФИТ-ТИББ»
И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ МЕДИЦИНСКОЙ НАУКИ**

Р Е З Ю М Е

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы и приложений. В введении обосновывается актуальность темы, определяется степень разработанности, конкретизируется цель и задачи, а так же теоретико-методологические основы, научная новизна и практическая значимость исследования. Первая глава под названием «Развитие медицинской и фармацевтической науки в средние века на Востоке» состоит из двух параграфов. В первом параграфе речь идет об истории развития медицинских наук в Иране в средние века. Во втором параграфе говорится о научной важности произведений мусульманских ученых, которыми пользовались ученые всего мира в качестве справочника и надежного научного источника в области медицины. Вторая глава под названием произведение «Хидаятул-Муталлимин фит-тибб» и ее роль в развитии медицинской науки» состоит из четырех параграфов. В первом параграфе речь идет о жизни и деятельности Абубакр Ал-Ахавейни Бухараи, во втором параграфе об истории создания произведения «Хидаятул-Муталлимин фит-тибб» и политическо-социальной среде в этот период, в третьем о сравнение этого произведения с другими средневековыми произведениями о медицине, и наконец в четвертом параграфе речь идет о роли этого произведения в развитии средневековой медицины. Третья глава под названием «Копии, дизайн и содержание произведения «Хидаятул-Муталлимин фит-тибб» состоит из 4 параграфов. В первом параграфе речь идет о копиях рукописей произведения «Хидаятул-Муталлимин фит-тибб» в мире, во втором об истории переписи произведения, а так же о древних и современных изданиях этого произведения. В третьем параграфе говорится о структуре и

стиле написания, а в четвертом о содержании и научном характере произведения. В этом параграфе речь идет о медицинских консультациях произведения и оценка этих консультаций с точки зрения современной науки.

В заключении даются общие выводы диссертационной работы.

Çapa imzalanmıřdır: 20.09.2013
Formatı: 60/84, 16/1
Sifariř № 66
Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*

E-mail: tusinesr@rambler.ru

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ**

На правах рукописи

КЯЗИМ АСКЕР оглы ХУДАДУСТ

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ АБУБЕКР АЛ-БУХАРАИИ
«ХИДАЯТУЛ МУТАЛЛИМИН ФИТ-ТИБ»
И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ МЕДИЦИНСКОЙ НАУКИ**

Специальность: 5506.00 – Специализированная история

АВТОРЕФЕРАТ

**Диссертация на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

НАХЧЫВАН-2013